

Viliam MARČOK

Rozostrené výhľady na zmysel literárnej postmodernity

„K postmodernému obratu k pluralite nedochádza svojvoľne, ale na základe skúseností a poznania. Zásadný význam majú predovšetkým negatívne skúsenosti s modernistickou požiadavkou jednoty a poznania, že jednota je možná len za cenu teroru, útlaku a násilia.“

(W. Welsch)

„To, že sa raz ľudský duch úplne vzdá metafyzických úvah, netreba čakať, takisto ako ani to, že človek raz radšej prestane úplne dýchať, ako by mal vdychovať znečistený vzduch.“

(I. Kant)

Abstract:

The author of the present contribution, continuing his own reflections from his special book on postmodernism (2010), analyzes the six hundred years' of the adoration of the literary subject and the literary practice of postmodernism which has tried to deconstruct it. He demonstrates a series of postmodernist contradictions and paradoxes based on the criticism of this Renaissance model of literary reception attempting at presenting postmodernism as a heterogeneous plurality of

phenomena leading to the freedom of senses and modes of receptions which might paradoxically create the expectation of new axiological hierarchie. This situation is being demonstrated on the representatives of the Slovak postmodernist prose, e. g. R. Sloboda, P. Jaroš, P. Vilikovský, D. Mítana, P. Hruz, I. Kadlečík, P. Pišťanek, V. Balla, M. Hvorecký a P. Macsovszky.

Keywords: six hundred years' literary convention and postmodernist deconstruction, postmodernist contradictions and paradoxes, heterogeneous picture of postmodernist plurality

Kontúry tzv. aktuálneho aj vývinového zmyslu postmodernej literatúry som sa pokúsil zrekonštruovať v prvej časti monografie *V poschodovom labrynte* (Marčok 2010, s. 17 – 82). V tomto zamyslení pokročím k identifikácii najkritickejších miest rozporov medzi dnes prevládajúcou čitateľskou konvenciou a postmodernou literárnou praxou, ku ktorým ma doviedla dvadsaťročná seminárna prax. Dopredu sa ospravedlňujem za to, že vynechám z ohľadu tzv. neškoleného čitateľa (ktorého niektorí postmodernisti dosť zneužívajú...).

Z epistémy do ne/epistémy...

Generálny problém spočíva v tom, že postmoderná situácia nás núti opúšťať bezpečie modernistickej epistémy, ktorá nás naučila orientovať sa v realite pomocou racionality, stojacej na „ontologických“ danostiach, protikladoch, systémoch, štruktúrach, exaktnosti, analýzach atď. a im zodpovedajúcich jazykoch, a láka nás vstupovať do jej životného chaosu bez týchto apriórnych záruk či predsudkov. To, čím sa nám ponúka súčasná postmoderná realita, je jej nepreberná inakosť, chaos poznaného a neočakávaného, reálneho a virtuálneho atď. Svet bez epistemologických záruk zmyslu; epistému obrátenú na ruby, v ktorej je singulárne dôležitejšie ako opakujúce sa, periférie zaujímavejšie ako centrá atď. TEXT, v ktorom význam existuje už len ako nezreteľná vnútorná, neodstrániteľná a pohyblivá stopa medzi neobsiahnuteľným množstvom cudzích textov/výpovedí (J.-F. Lyotard, B. Baran, G. Wattimo, W. Welsch, J. Derida, V. Bělohradský atď. – aby som zostal pri tých autoroch, ktorých diela sú už dostupné aj v našich jazykoch).

Ale ako je to konkrétne v literatúre?

V zajatí zotrvačnej sily šesťstoročnej literárnej konvencie

Naše čitateľské očakávania od čias renesancie formovala literárna konvencia spočívajúca **na utvrdzovaní sa viere**, že (1) každé literárne Dielo je originálne; (2) idey, deje a city v ňom sú nielen predvádzané ako vzaté zo života, ale aj (3) ich realitosť je krytá kolektívnou alebo autorovou individuálnou skúsenosťou; (4) vďaka čomu ich môžeme vlastnými skúsenosťami nielen pohodlne kontrolovať, ale aj (5) doslova sa v nich znovu prežívať, ba aj realizovať sa v živote.

Rozostrené výhl'ady na zmysel literárnej postmodernity

Medzivojnové avantgardy spochybnili túto ilúziu demonštrovaním, že ňou predvádzané obsahy a tvary sú za hranicami bežných životných aj jazykových skúseností. Po katastrofických zážitkoch z 2. svetovej vojny sa prevažná časť spisovateľov sústredila na deziluzívne zobrazovanie grotesknosti ľudských úsilí a existenciálnej absurdnosti a krutosti existencie jednotlivého človeka; iná časť na obnažovanie nespojitosti a improvizovanosti literárnej výpovede (nový román, performance, pop-literatúra); a ďalší na demonštrovanie, že tvorba textu je len chodom mechanizmu jazyka naprázdno (rôzne podoby konkretizmu). Ak sa medzivojnoví avantgardisti pokúsili prekonať odčarovanie skutočnosti modernistami (vrátane naturalistov!) stupňovaním zázračnosti básnickej reči; povojnoví rozložili literárne dielo na jednotlivé zložky, literatúru zbavili aury posolstva či misie a odčarovali aj jej jazyk.

Naivná (pragmaticky realitná) čitateľská konvencia však prežila aj tento šok z krachu exkluzívnych literárnych programov, pretože ju ďalej živia lacná bulvárna aj ideologická produkcia... Ale literatúra, ktorej navyše stáročia zdokonaľovanú obrazotvornú schopnosť si medzičasom privlastnili technicky zobrazujúce médiá (fotografia, film a televízia), si musela hľadať z tejto umŕtvujúcej slepej uličky rozškatulkovania východiská. I. Howe nazval pocit z možností literárnej tvorivosti koncom 50. rokov minulého storočia – *stavom vyčerpanosti*.

Paradoxné čerpanie energie z priznania vlastných slabostí

Postmodernisti odmietli ísť ďalej cestou avantgardistickej špecifikácie literárnych jazykov a v úsilí zbaviť sa príťažky exkluzívnych literárnych postupov sa dokonca odvážili zostúpiť až do podpalubia masovej kultúry a paraliteratúry (populárna pieseň, komiksy, zábavné, senzačné a kvázi vzdelávacie texty). Vo vyššie spomenutej knihe som podrobne opísal, ako slovenskí postmodernisti v jednotlivých druhoch literatúry postupne zaviedli nový *textový režim* a v jeho rámci zmenili jeho súčasť: *autorstvo – tvorbu textov – spôsob čítania* (Marčok 2010, s. 83 – 277). Pri najlepšej vôli nie som schopný poskytnúť vám nejakú zmysluplnú rešerš. Jediné o čo sa môžem pokúsiť, je naznačenie zmyslu tohto posunu a miest ťažko stráviteľných v rámci vžitých konvencií.

a/ Postmoderné texty sú pascou pre novoveký subjekt, ktorý chce byť arbitrom definitívneho zmyslu. Na všetkých úrovniach predvádzajú, ako tento samozvaný znalec je v skutočnosti *podvrhom* (B. Baran), ktorý realitu namiesto poznávania falšuje. Preto devalvujú všetky zmyslodajné žánre (výchovný román, detektívku, historický román, literatúru faktu a pod.), demonštrujú, ako sa „autorský“ text nedokáže ubrániť pred cudzími textami (citácie, skryté alúzie) a demaskujú, ako je aj jeho jazyk arbitrárny, viac ako „pravdivý“ – „*pra(v)divý*“ – teda *pradúci* aj *pradivý* (I. Kadlečík).

b/ Celý text svedčí o tom, že pôvodca už nie je arbitrom krásy a dobra, ani zárukou poznania. Naopak, trpí *logofóbiou* a strachom z *divokej reality* a pri písaní je

zodpovedný za zmrzačenia, vynechania, zámlky, cezúry, diskontinuitu sérií (M. Foucault).

c/ Obraz človeka, ktorý sa črtá na pohyblivej aj nespojitej hladine takéhoto textu už nie je monolitický, ontologicky ukotvený a „prirodzený“, ale je to akási kaleidoskopická „atrapa“ nestáleho a nevlastného vedomia, zmäť nespojitých textov; ba až technologicky vytvorená či modifikovaná kyborgická príšera. Večný nomád či samo vylúčený Ahasvér vo virtuálnej minulosti, súčasnosti aj budúcnosti, ba aj v bludisku svojho vlastného tela (Marčok 2010a, s. 10 – 27).

Táto nekompromisná inakosť je ťažko stráviteľná. Čitateľ, ktorý dôveruje svojim zmyslom, autoritám a pravdivosti jazyka, len ťažko uverí postmodernistickému sloganu, že *dnes je pravdivé už len to, čo je umelé* (W. Welsch) a sotva bude prežívať dôslednú demontáž zbožšteného subjektu (človek moderný po „spoznaní“, že *Boh je mŕtvy!* si trúfol zaujať jeho miesto) v sebe ako *rozkoš* oslobodzovania. Skôr je náchylný vnímať postmodernu ako ohrozenie seba; obzvlášť keď všade číta o *smrti človeka a Boha, konci histórie* atď. Neuverí, že kaleidoskopicky premenlivý obraz človekovho vedomia lepšie zodpovedá labilite (tekutosti) nášho vedomia a podobne budované texty môžu byť účinnejšou sieťou na ulovenie živej reality ako texty fingujúce svoju celistvosť a významovú dôveryhodnosť.

Postmoderné témy a pluralitná poetika

Tematický záber postmodernej literatúry je prakticky taký široký ako katalóg aktuálnych problémov našich čias. Siahá od zaznamenávania zlyhávania veľkých konceptov/utópií v živote (politických systémov, ideológií, humanizmu, filozofie, vývinu ako pokroku, všemocnosti technológií atď.) cez exponovanie konkrétnych katastrofických prejavov v praxi (vojny, terorizmus, mafia, diktatúry, ekologická devastácia, mocenská a informačná manipulácia atď.), ale aj alternatívnych konceptov (sekty, konšpiračné koncepty, hnutia New Age) až po mapovanie kríz tradičnej identity (sponchybnovanie integrity subjektu, jeho rodinnej, nacionálnej a kolektívnej ukotvenosti, ba aj telesnej identity); a na druhej strane nebývalé exponovanie inakosti (menšiny, feminizmus, homosexualita, transsexualita, transvestia, subkultúrne spoločenstvá / klany, individuálne deviačné excesy atď.) a experimentálneho rozširovania vedomia (drogy, adrenalínové akcie, akčné umenie, stimulanty, implantáty, ezoterika, mágia a p.). O tom všetkom vzniká veľké množstvo monotematických, názorovo jednoznačných a štýlovo jednorodých či umelecky dokonalých tradičných kníh, ktoré sa tešia živému čitateľskému záujmu. Čitateľskému temperamentu mladších čitateľov však takéto globálne a z nadhľadu nazerať uchopovanie tém už nevyhovuje. Žiada sa im hmatateľnejšia a akčnejšia – performatívna zážitkovosť.

Postmoderní autori sa jej usilujú vyjsť v ústrety najmä týmito stratégiami:

a/ Vyvolávaním efektu sklamaného očakávania pomocou parodizovania či obchádzania konvenčných postupov. Roz/rušovanie (dekonštrukcia) klasického diela

Rozostrené výhľady na zmysel literárnej postmodernity

a jeho premena na „provizórny“ text v stave zrodu však nie je iba planým textovým experimentom. Pôsobí an/esteticky: vyvoláva dojem bezprostrednej konfrontácie so skutočnosťou, a keďže navyše má aj peľ autentickej „neohrabanosti“, získava podtón sebairónie a viac sa otvára neskúsenosti čitateľa a zároveň ho provokuje k spoluprotvorbe súvislostí a zmyslu (W. Welsch). Navyše nekamufľujú, že „zobrazujú objektívnu realitu“, ale otvorene demonštrujú, že tvoria fikciu, dokonca fikciu z iných fikcií – *surfikciu*.

b/ Tým, že podávajú životnú problematiku vo svojej každodennej rozptýlenosti, neselektívnej chaotickosti a nepredvídateľnosti a navyše z perspektívy človeka vnoreného do nej – čo sa z hľadiska modernistickej konvencie hodnotí ako nedostatok autorskej kompetencie – privykajú čitateľa na vnímanie reality neapriórne – v jej prapôvodnej zázračnosti. Exponovanie miest nepredvídateľného diania sa už nehodnotí len ako verbálna exhibícia, ale sa priznáva, že sa jedná – keďže vnímanie je od reality neoddeliteľné – aj o jeho vpisovanie do strojového behu civilizácie.

c/ Najväčšiu prekážku pri chápaní postmoderných textov predstavuje performatívny pokus implantovať vonkajšiu tematiku priamo do tkaniva textov. Postmodernisti upúšťajú od nazeravého nastoľovania tematiky tam vonku – v živote (akoby v bábkovom divadle) a pokúšajú sa troskotanie mocensky arogantnej subjektivity nás všetkých demonštrovať priamo na tele textov – ako zlyhávajú pokusov získať nadhľad, sformulovať definitívny názor a udržať jednotný diskurz. S týmto „sodomachizmom“ či „samovraždou“ literatúry sa len ťažko vyrovnávajú tí čitatelia, ktorí uverili vo večné zušľachtľujúce poslanie esteticky exkluzívnej literatúry. Dnes sa exkluzivita a perfekcionizmus pripúšťajú už len v strednom prúde priemyslu zábavy...

Špecifickým problémom je „rozbitosť textu“ ako dôsledok ostentatívnej nespojitosti a neustáleho preskakovania autorov/rozprávačov z diskurzu do diskurzu. Postmoderní spisovatelia pripúšťajú monologickú dokonalosť v texte už len ako pozadie vlastnej textovej hry, ktorá máva občas podobu kontrastu, no neraz aj výsmehu. Ak si chceme užiť rozkoš z krásnych aj tragických stroskotaní našich sklonov k totalizáciám vecí a významov, nezostáva nám iné, len sa tento nový rôznorodý jazyk súčasnej literatúry podučiť. Aj jazyk surrealizmu sa zdal byť bizarný a nepochopiteľný, pokiaľ sme nerozpoznali, že významy v ňom stoja na vylučujúcich sa protikladoch (*Tvoje prsia ako revolver*). Postmoderna pracuje s rôzne spracovanými útržkami cudzích – reálnych aj virtuálnych – textov. Ich pôvod nedokáže nikto identifikovať. Načo aj, to by bola duchomorná pozitivistická vplyvológia 19. storočia. Jej ide o vyvolanie atmosféry zlyhávania mocenskej ambície vnútiť čitateľovi jediný správny zmysel v texte. Preto ak sme si doteraz trénovali postreh pre logickú usporiadanosť (časová a príčinná postupnosť, stále paradigmy, determinácie, zhody, nadradenosť, podradenosť atď.), teraz by sme si mali cibriť

vnímavosť pre tzv. poruchovú syntax: inverzia, anakolút, vyšinutie z väzby, primknutie, nedopovedanie, chyba, nečitateľnosť a pod.

Nebývalá otvorenosť poetiky a literárnej situácie

S istou licenciou možno tvrdiť, že postmoderna využíva všetky poetické postupy, ktoré vynašli moderna a avantgardy na vyjadrenie nezhody či medzery medzi realitou a slovom. Od exkluzívnych záznamov fantázie cez pokusy o hyperrealizmus až po konkretistické paródie behu mechanizmu reči naprázdno. Avšak s tým podstatným rozdielom, že postmoderna ich neponecháva v ich exkluzívnej výlučnosti a čistote, ale ich neustále prepisuje, kontaminuje a vymazáva, aby efekt zlyhávania jazyka ako nástroja moci ešte viac umocnila. Vytŕha ich zo systémových aj genetických súvislostí a používa ich takpovediac chaoticky náhodne. Postmoderné písanie je písaním v performatívne vznikajúcej živej reči proti všetkým apriórnym jazykom; teda aj proti systematickým poetikám. Inými slovami: je to reč permanentne a maximálne otvorená okamžitej skúsenosti s realitou, samým sebou aj s jazykom. Je to reč permanentného roz/rušovania (dekonštrukcie) našej aktuálnej oboznámenosti so svetom, ktorá *ruca*, ale aj *rozpohybúva* (rušeň!) jestvujúce výpovede o nej a zároveň nás aj *rozrušuje* či *vzrušuje*. Katalogizácia tejto reči môže byť len permanentne otvorená.

Podobne otvorená je aj existencia postmodernity v literatúre. Každý nový text či autor vnáša do nej nezredukovateľný individuálny vklad. Pokúsim sa to demonštrovať na mojej „zostave“ slovenských postmoderných prozaikov: P. Jaroš – R. Sloboda – P. Vilikovský – D. Mitana – I. Kadlečík – P. Hruz – P. Pišťanek – V. Balla – M. Hvorecký – P. Macsovszky.

Každý z nich vstúpil do jej diania z iného sektora literárnej tradície a ich prózy sú výrazovo tak jedinečné, že ich nemožno vpísať do modulu skupinovej poetiky. Pritom všetci sa posúvajú v priestoroch svojich diel zvrchovaným spôsobom. V maximálnej stručnosti vyzerá paleta ich úsilí približne takto:

P. Jaroš sa pri hľadaní východiska z rigidnosti socialisticky angažovanej tvorby inšpiroval zdanlivo nezlučiteľnými podnetmi: existencialistickou prózou, drámou absurdity a novým románom. Od prvej sa učil vidieť existenciálnu tragiku života; od druhej zobrazovaniu súčasníka v absurdných situáciách totality; a od tretieho postupom hyperrealizmu (*Menuet, Návrat so sochou, Krvaviny*). Jaroš je prvým našim prozaikom, ktorý sa odvážil písať viacerými štýlmi, no aj tam, kde túto mnohosť používa v jednej próze (*Milodar slučka*), nepokročí k ich promiskuitnej kontaminácii. Je teda postmodernistom na úrovni rôznorodosti celého diela, ale ešte nie v jednotlivej výpovedi. R. Sloboda sa celý život sústreďoval na fenomenologickú analýzu svojej subjektivity. Jeho kritika schopností subjektu je už postmoderná, ale za postmoderné v pravom slova zmysle možno považovať len jeho knihy *Uhorský rok*, *Šedé ruže* a vari aj *Herečky*, ale isto drámy.

Rozostrené výhľady na zmysel literárnej postmodernity

P. Vilikovský a D. Mitana začínali s poviedkami poukazujúcimi na diskrepancie medzi vnímaním postáv a prežívanými situáciami. Tematika v podstate už postmoderná, ale podávaná ešte konceptuálne, modelovo názorne. Ich cesty sa potom rozišli. P. Vilikovský po odmлке publikoval postmoderne temperovaný obraz zvrátenosti totalitného vedomia (*Večne je zelený...*) a po ňom viac sond vedomí postáv, ktoré nie sú schopné jednoznačne sa rozhodnúť (*Kôň na poschodí, slepec vo Vrábľoch, Papagáj, Pes na ceste* a i.). D. Mitana sa rozhodol pre postmodernú poetiku v románe o rozháranosti disidentského vedomia a perverzite doby *Hľadanie strategického autora*, v ktorom sa prvýkrát tematizuje problém autorského zlyhania. Po satirických poviedkach o deviačnom správaní jednotlivcov po politickom prevrate (*Slovenský poker*) vydal dva obsiahle romány o excesoch hľadania identity (*Návrat Krista, Zjavenie*).

P. Hružá zblížil s I. Kadlečíkom disidentský osud. No kým Hružá aj v disente pokračoval v postmoderne kolážovitom demaskovaní (ne)deformácií charakterov jednotlivcov totalitným režimom z debutu *Dokumenty o výhľadoch: Oči kuričove, Chliev a hry až po Hore pupkom, pupkom sveta*; I. Kadlečík využil postmoderné textové postupy na disidentskú obranu svojej neredukovateľnej subjektivity: *Taroky, Hlavolamy, Hororskop* atď.

Mladší P. Pišťanek a V. Balla vyšli z prehlbovania Mitanovho kriticizmu až do polôh voyeursky nekompromisného punku. Kým Pišťanek zotrval pri rozširovaní palety rôznych deviačných spoločenských stereotypov (*Rivers of Babylon, Drevená dedina I – III, Mladý Dôňč*); Balla sa vydal cestou neúprosnej sebaanalýzy a zdierania vlastných koží stereotypov a ilúzií (*Leptokaria, Outsideria, De la Cruz*).

Z najmladších M. Hvorecký nadviazal na kyberpunkové odhaľovanie spoločenských manipulácií jednotlivcami (od *Silného pocitu čistoty až po Plyš*); P. Maczovszky sa naopak rozhodol pre manifestáciu takpovediac jadra poetiky postmodernej prózy (*Frustraeón*).

Na pozadí tohto otvoreného katalógu si azda môžeme dovoliť konštatovať, že postmoderna v našej próze je individuálne maximálne diferencovaná; že jej tvorcovia vychádzali z najrôznejších východísk a ich podnety dokázali v tomto voľnom rámci inšpiratívne zužitkovať; ako aj že „postmodernizácia“ ich písania nielen stlesňuje rôzne tendencie, ale sa aj prejavuje s rôznou intenzitou. Trvalo viac ako 10 rokov, kým naša próza prešla od intuitívnych skusmých dotykov s postmodernou (Jaroš, Sloboda, začínajúci Vilikovský i Hružá) takpovediac v podobe ‚roztrúseného zemetrasenia‘ k intencionálnemu postmodernému písaniu (Vilikovský, Mitana, Kadlečík, Maczovszky) (bližšie pozri Marčok 2010, s. 202 – 263 aj Marčok 2011, obzvlášť s. 121 – 214).

Pri pozornom čítaní sa môžeme ľahko presvedčiť, že aj v celom súbore slovenských postmoderných próz sa vedľa seba vyskytujú – tak ako v súboroch ktorého-

koľvek iného obdobia – texty intencionálne postmoderné, intuitívne, schematické, len kaširované, ba aj gýčovito exhibicionistické...

Po konštantách, ktoré boli typické pre modernistické literárne smery a mohli by byť typologickými a literárnohistorickými orientačnými bodmi, tu niet stopy. Čitateľ je vďaka vycúvaniu literárnej kritiky z procesu prakticky odkázaný na to, aby si nejaké poetologické či myšlienkové orientačné miesta svojpomocne hľadal.

*

Toto sú podľa mňa najkritickejšie miesta rozporov medzi dnes prevládajúcou čitateľskou konvenciou a postmodernou literárnou praxou, ktoré som si identifikoval počas dvadsaťročnej seminárnej praxe. Ony sú zdrojmi vzájomných interferenčných znepríehľadení výhľadov, unáhlených generalizácií aj hlbokých neporozumení. Prekonávanie ich „odporu“ si, ako vidieť, vyžaduje nemalú intelektuálnu výzbroj a námahu. Ak budeme dobrovoľne zostávať v zajatí stáročnej konvencie, nikdy neprežijeme rozkoš z nepredstaviteľných príhod a nového jazyka, ktoré nás trochu drsne vnútorne oslobodzujú a otvárajú iným dimenziám sveta. Napokon dnes už viacerí bádatelia popri zdôrazňovanej „radikálnej irónii“ a polemike devastujúcej dávne istoty konštatujú aj aporický efekt postmoderného náporu (napr. jednostranné útoky na konvenčné opory identity – nacionalita, viera či metafyzika – reaktívne vyvolávajú záujem o hlbšiu ukotvenosť individuálneho vedomia). Na tento aporický efekt som sa pokúsil poukázať mottom z E. Kanta.

Literatúra

MARČOK, V.: *V poschodovom labyrinte*. Bratislava, LIC 2010.

MARČOK, V.: *Literatúra a súčasný stav/pocit krízovosti vedomia alebo Postmoderne otvorený projekt človeka/Európana*. In: Zborník Matice slovenskej – Literárna veda, Martin, Ročník I, 2010a, s. 10 – 27.

MARČOK, V.: *Rozhovory s textami*. Bratislava, LIC 2011.